

Tweede Kamer
DER STATEN-GENERAAL

Zorgvuldig wegen

Verslag tijdelijke commissie
Grondrechten en constitutionele
toetsing

4 september 2025 | tijdelijke commissie Grondrechten en constitutionele toetsing

UITSLUITEND BESTEMD VOOR INTERN GEBRUIK

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	2
Samenvatting	3
1 Inleiding	5
2 Aanleiding voor de tijdelijke commissie.....	6
2.1 Ontwikkelingen binnen de Kamer	6
2.2 Bredere context	6
3 Taken en werkwijze van de tijdelijke commissie	8
3.1 Taken.....	8
3.2 Werkwijze	9
De eerste ervaringen: cijfers en thema's	10
4 Reflectie op de eerste ervaringen van de tijdelijke commissie.....	11
4.1 Reflectie op de uitgebrachte adviezen	11
4.2 Reflectie op de ontvangst van de adviezen.....	13
4.3 Reflectie op de informerende en aanjagende rol	14
4.4 Ontwikkelperspectieven.....	14
5 Mogelijke vervolgstappen en advies	16

Samenvatting

Doel

Op 21 november 2024 is de tijdelijke commissie Grondrechten en constitutionele toetsing (tijdelijke commissie) ingesteld voor de duur van de parlementaire periode. De tijdelijke commissie adviseert vaste Kamercommissies en de Kamer over de grondrechtelijke en constitutionele aspecten van regelgevende voorstellen. Vanwege de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen komt het mandaat eerder ten einde. Om besluitvorming over de toekomst van de tijdelijke commissie door de Kamer te faciliteren, reflecteert de tijdelijke commissie in dit verslag op haar eerste ervaringen en adviseert zij over mogelijke vervolgopties.

Aanleiding

De Kamer heeft als medewetgever een belangrijke verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat wetgeving in overeenstemming is met de Grondwet en fundamentele rechten. De laatste jaren staat deze medewetgevende rol van de Kamer (opnieuw) in de belangstelling, onder meer in reactie op het toeslagenschandaal. Diverse parlementaire onderzoeken en zelfreflecties stellen dat constitutionele toetsing van wetgeving binnen de Kamer meer gestructureerde, verdiepende en systematische aandacht verdient.

In de praktijk kan constitutionele toetsing op verschillende manieren plaatsvinden. Het gaat de tijdelijke commissie er dan ook in de eerste plaats om *dat* de Kamer deze taak effectief oppakt. De afgelopen jaren streefde de Kamer ernaar om de rol van de vaste commissies op dit vlak te versterken ('verticale' werkwijze).¹ In december 2023 constateert de Kamer bij motie dat dit onvoldoende is gelukt. Met het instellen van de tijdelijke commissie in november 2024 probeert de Kamer daarom een nieuwe 'horizontale' werkwijze uit: via haar adviezen vervult de tijdelijke commissie een faciliterende rol richting de vaste commissies.

Reflecties

Op basis van haar eerste reflecties meent de tijdelijke commissie dat de adviezen een actieve bijdrage leveren aan de gewenste versterking van de controlerende en medewetgevende rol van de Kamer, omdat zij specifiek zijn toegesneden op de Kamer. Zo schetsen de adviezen het toepasselijke juridische kader, zien zij op het definitieve wetsvoorstel zoals dat is ingediend bij de Kamer en geven zij inzicht in de manier waarop de regering is omgegaan met de adviezen van de Raad van State en andere adviesorganen. Ook bevatten zij eigenstandige aandachtspunten en concrete aanbevelingen voor de leden in de vaste commissies. In de vaste commissies is in verschillende vormen opvolging gegeven aan de uitgebrachte adviezen.

Advies

Vanwege de vervroegde verkiezingen in oktober 2025, heeft de Kamer beperkt ervaring kunnen opdoen met de horizontale werkwijze. De tijdelijke commissie meent op basis van haar reflecties, dat de adviezen een actieve bijdrage leveren aan de gewenste versterking van de controlerende en medewetgevende rol van de Kamer. Het ligt daarom

¹ Dit gebeurde (onder meer) in reactie op het voorstel van de leden Taverne en Van der Staaij uit 2017, waarin zij voorstellen een Algemene Commissie voor Constitutionele Zaken in te stellen.

in de rede dat de Kamer, net als bij de verticale werkwijze, zichzelf de gelegenheid biedt om meer ervaring op te doen met de adviesrol van de tijdelijke commissie. Ook in andere parlementen hebben soortgelijke commissies hun positie gedurende een periode van meerdere jaren opgebouwd.²

De tijdelijke commissie adviseert dan ook een doorstart te maken als tijdelijke commissie voor een nieuwe parlementaire periode, met het mandaat zoals dat is vastgelegd in het huidige instellingsbesluit.³ Zo kan de Kamer de behandeling van grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving versterken. De werkwijze die de afgelopen periode al is opgezet biedt hiervoor een solide basis. Op basis van de ervaring die de tijdelijke commissie gedurende een volgende zittingsperiode van vier jaar opdoet, kan de Kamer vervolgens afwegen hoe zij op de lange termijn de aandacht voor grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving wil versterken.

² Verslag Werkgroep tijdelijke commissie grondrechten en constitutionele toetsing, 4 oktober 2024, p. 4.

³ Kamerstukken II 2024/2025, 36 642, nr. 1.

1 Inleiding

Voor u ligt het verslag met de eerste reflecties en bevindingen van de tijdelijke commissie Grondrechten en constitutionele toetsing (de tijdelijke commissie). Op 21 november 2024 is de tijdelijke commissie ingesteld voor de duur van de parlementaire periode. De tijdelijke commissie adviseert vaste Kamercommissies over de grondrechtelijke en constitutionele aspecten van regelgevende voorstellen. Vanwege de vervroegde Tweede Kamerverkiezing komt het mandaat van de tijdelijke commissie eerder ten einde. Om besluitvorming over de toekomst van de tijdelijke commissie door de Kamer te faciliteren, wordt in dit verslag gereflecteerd op de eerste opgedane ervaringen. Ook wordt een drietal mogelijke vervolgopties geschetst, met daarbij een advies.

Met dit verslag wordt aansluiting gezocht bij de aanbeveling van de werkgroep ter voorbereiding van de tijdelijke commissie, om de werkzaamheden van de commissie na een jaar te evalueren.⁴ Ook het Presidium heeft aangegeven een dergelijke evaluatie wenselijk te vinden en de vormgeving hiervan over te laten aan de tijdelijke commissie.⁵ Gezien de beperkte periode waarin de tijdelijke commissie haar werkzaamheden heeft kunnen uitvoeren, heeft dit verslag een beperkte reikwijdte.

Na het schetsen van de aanleiding voor het instellen van de tijdelijke commissie (paragraaf 2), geeft de tijdelijke commissie een korte beschrijving van haar taken en werkwijze (paragraaf 3). Vervolgens reflecteert de tijdelijke commissie op haar taakuitvoering gedurende de afgelopen periode en deelt zij haar eerste bevindingen met de Kamer (paragraaf 4). Op basis hiervan schetst de tijdelijke commissie een aantal vervolgopties voor de toekomst en brengt zij hierover een advies uit (paragraaf 5).

⁴ Kamerstukken II 2024/25, 36714, nr. 5, p. 13-14.

⁵ Kamerstukken II 2024/25, 36642, nr. 1, p. 17.

2 Aanleiding voor de tijdelijke commissie

2.1 Ontwikkelingen binnen de Kamer

Voordat de tijdelijke commissie werd ingesteld, was er al enige tijd discussie in de Kamer over de instelling van een commissie voor toetsing aan de Grondwet en grondrechten. Zo organiseerde de Kamer in 2016 een symposium over de versterking van de rol en taak van de Kamer bij constitutionele toetsing van wetsvoorstellen. Een breed gedeelde conclusie van het symposium was dat extra aandacht voor constitutionele toetsing door de Kamer op zijn plaats was. Het symposium resulteerde in een voorstel van de leden Taverne (VVD) en Van der Staaij (SGP) voor de instelling van een Algemene Commissie voor Constitutionele Zaken.⁶ Doel daarvan was om toetsing door de Kamer aan de Grondwet zichtbaar en inzichtelijk te maken. Uiteindelijk werd er geen aparte commissie ingesteld omdat exclusieve toetsing in een aparte commissie volgens de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken te abstract zou kunnen uitpakken.⁷ In plaats daarvan werd besloten in de vaste commissies (meer) aandacht te besteden aan de toetsing van wetsvoorstellen aan de Grondwet en grondrechten.

Eind 2023 komt de Kamer via de motie-Omtzigt c.s. tot het oordeel dat de versterkte toetsing in de vaste commissies nog onvoldoende wordt opgepakt. In de motie wordt opgeroepen tot de oprichting van een tijdelijke commissie voor constitutionele toetsing.⁸ Naar aanleiding van deze aangenomen motie besluit het Presidium op 7 februari 2024 een werkgroep in te stellen om te komen tot een instellingsbesluit. De werkgroep brengt op 4 oktober 2024 haar verslag uit, waarna de tijdelijke commissie Grondrechten en constitutionele toetsing op 21 november 2024 wordt ingesteld.⁹

2.2 Bredere context

Het besluit tot instelling van de tijdelijke commissie past binnen een bredere ontwikkeling – onder meer in reactie op het toeslagenschandaal - waarin het belang van constitutionaliteit, grondrechten en de kwaliteit van wetgeving door de Kamer wordt onderstreept. Los van de discussie over toetsing van wetgeving *achteraf* aan de Grondwet door *de rechter*, gaat het hierbij juist om het belang van toetsing van wetgeving *vooraf* door *de Kamer*. In diverse werkgroepen en rapporten wordt gewezen op de verantwoordelijkheid die de Kamer heeft om ervoor te zorgen dat wetgeving in overeenstemming is met de Grondwet en fundamentele rechten.

Zo kan de Kamer het zich volgens de werkgroep Versterking functies Tweede Kamer aantrekken dat er geen systematische aandacht is voor de constitutionaliteit van

⁶ Kamerstukken II 2016/17, 34665, nr. 1.

⁷ Kamerstukken II 2016/17, 34665, nr. 3.

⁸ Kamerstukken II 2023/24, 36471, nr. 8.

⁹ Kamerstukken II 2024/25, 36642, nr. 1.

wetgeving.¹⁰ Ook constateert de parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag dat bij de uitvoering van de kinderopvangtoeslagregels grondbeginselen van de rechtsstaat zijn geschonden en dat dit verwijt ook de wetgever treft.¹¹ En één van de aanbevelingen van de parlementaire enquête Fraudebeleid en Dienstverlening luidt dat de Kamer wetten nadrukkelijker moet gaan toetsen aan de Grondwet.¹² Tot slot wijst de werkgroep Voor een Kamer die Werkt in haar recente rapport op het belang van een meer gestructureerde en verdiepende, voorbereidende behandeling van wetsvoorstellen. De werkgroep wijst daarbij op de adviserende rol die de tijdelijke commissie in dit kader kan vervullen.¹³

Niet alleen vanuit de Kamer, maar ook 'van buiten' wordt de nodige aandacht gevraagd voor toetsing van wetgevingskwaliteit en constitutionaliteit door de Kamer. Zo adviseert de Raad van State in het voorjaar van 2025 om meer tijd en ruimte te nemen voor een zorgvuldige voorbereiding van amendementen. Een van de aanbevelingen van de Raad van State is om amendementen te toetsen op wetgevingskwaliteit, in het bijzonder constitutionaliteit.¹⁴ Ook het kabinet wijst op de sleutelrol van het parlement bij het borgen van wetgevingskwaliteit. Het is cruciaal dat wetten werken, uitvoerbaar zijn en verenigbaar zijn met hoger recht, aldus het kabinet.¹⁵ Tot slot wijst ook de Staatscommissie rechtsstaat op de waarde van een levendige constitutionele cultuur en het belang van het toetsen van wetsvoorstellen op grondwettelijkheid.¹⁶

Aanleiding voor de tijdelijke commissie

- Er wordt al een aantal jaar nagedacht over het versterken van de rol van de Kamer bij het *vooraf* toetsen van wetsvoorstellen aan de Grondwet en fundamentele rechten;
- Zo stellen VVD en de SGP in 2017 voor om een algemene commissie constitutionele zaken in te stellen. Dit voorstel vindt geen doorgang;
- In 2023 constateert een Kamermeerderheid bij motie dat constitutionele toetsing van wet- en regelgeving en verdragen nog onvoldoende door de Kamer wordt opgepakt. Dit leidt in 2024 tot de instelling van de tijdelijke commissie Grondrechten en constitutionele toetsing;
- De oprichting van de tijdelijke commissie past binnen een bredere ontwikkeling met toenemende aandacht voor de rol van de Kamer om wetsvoorstellen te beoordelen op overeenstemming met de Grondwet en fundamentele rechten.

¹⁰ Rapport Werkgroep versterking functies Tweede Kamer, "Versterking functies Tweede Kamer. Meer dan de som der delen", 16 december 2021, p. 20.

¹¹ Rapport *Ongekend onrecht*, parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, p. 6.

¹² Rapport *Blind voor mens en recht*, parlementaire enquête Fraudebeleid en dienstverlening, p. 48.

¹³ Eindverslag *Voor een Kamer die Werkt*, 8 april 2025, p. 11.

¹⁴ Brief-advies Afdeling Advisering Raad van State, Amendementen en wetgevingskwaliteit, 24 april 2025, p. 6.

¹⁵ Zie de Agenda Wetgevingskwaliteit: Kamerstukken II 2024/25, 36600 VI, nr. 151, p. 1 en 3.

¹⁶ Rapport *De gebroken belofte van de rechtsstaat*, Staatscommissie rechtsstaat, p. VIII en 46.

3 Taken en werkwijze van de tijdelijke commissie

3.1 Taken

Het doel van de tijdelijke commissie is om het debat over grondrechtelijke en constitutionele vraagstukken in de vaste commissies en de Kamer te faciliteren. De Kamer heeft de tijdelijke commissie in dit kader twee taken toebedeeld.¹⁷

De primaire taak van de tijdelijke commissie betreft het adviseren van de Kamer en de vaste commissies over de grondrechtelijke en constitutionele aspecten van regelgevende voorstellen. Dit betreft met name (Grond)wetsvoorstellen. Ook kan de tijdelijke commissie (op verzoek van de vaste commissies of de Kamer) adviseren over:

- Europese wetsvoorstellen, in een vroeg stadium van het Europese wetgevingsproces;
- Verdragen die de Kamer moet goedkeuren;
- Lagere regelgeving waarvoor een zware voorhangprocedure geldt;
- Nota's van wijziging;
- Amendementen (waarover de werkgroep heeft opgemerkt dat het meer voor de hand ligt de Raad van State (eerst) te vragen om voorlichting);
- De toepassing van de Kamerprocedures inzake artikel 68 Grondwet (art. 4a Regeling vertrouwelijke stukken);
- De voortduring van de inwerkingstelling van het staatsnood- en crisisrecht.

Secundair heeft de tijdelijke commissie een informerende en aanjagende rol binnen de Kamer. Het doel hiervan is om via uiteenlopende activiteiten en producten de aandacht en kennis van Kamerleden en medewerkers voor grondrechten en constitutionele aspecten te bevorderen. Zo kan er worden gedacht aan:

- Het opstellen van handreikingen en praktische en juridische kaders voor de vaste Kamercommissies, en hiervoor op gezette tijden aandacht vragen;
- Het formuleren van aanwijzingen of randvoorwaarden voor constitutionele toetsing door de Kamer, die Kamerleden kunnen betrekken bij hun inbreng of bij de stemmingen;
- Met periodieke kennisactiviteiten en symposia in bredere zin de aandacht voor (actuele) constitutionele aspecten in de Kamer vergroten;
- Het tot stand brengen van een meer structurele uitwisseling met andere constitutionele actoren, zoals de Raad van State of de wetenschap.

De tijdelijke commissie vormt met leden uit elf fracties (inclusief de voorzitter) een brede afspiegeling van de Kamer.¹⁸ De ondersteuning wordt verzorgd door een griffier, een adjunct-griffier en twee juridisch adviseurs.

¹⁷ Kamerstukken II 2024/25, 36642, nr. 1.

¹⁸ De tijdelijke commissie bestaat ten tijde van de vaststelling van dit verslag uit de volgende leden: Van Nispen (SP, voorzitter), Six Dijkstra (NSC, ondervoorzitter), Markuszower (PVV), Bushoff (GroenLinks-PvdA), Ellian (VVD), Sneller (D66), Ergin (DENK), Van Meijeren (FVD), Van Dijk (SGP), Bikker (ChristenUnie), Koekkoek (Volt).

3.2 Werkwijze

Een adviestraject van de tijdelijke commissie over een regelgevend voorstel kan op twee manieren van start gaan. Allereerst kunnen vaste commissies (of de Kamer) de tijdelijke commissie verzoeken zich te buigen over een grondrechtelijk of constitutioneel vraagstuk. Daarnaast kan de tijdelijke commissie zich op eigen initiatief buigen over *wetsvoorstellen* en *verdragen*. Daarbij wordt als selectie criterium het dictum van de Raad van State gehanteerd. De tijdelijke commissie buigt zich alleen op eigen initiatief over voorstellen die in het advies een zwaar dictum (C of D) hebben gekregen, voor zover dat voortkomt uit grondrechtelijke of andere constitutionele bezwaren. Wanneer het dictum niet gerelateerd is aan grondrechtelijke of constitutionele bezwaren, wordt geen adviestraject gestart.

De advisering door de tijdelijke commissie en de behandeling in de vaste commissie zijn parallelle trajecten. Betrokkenheid van de tijdelijke commissie hoeft op zichzelf geen procedurele of inhoudelijke consequenties te hebben voor de voortgang van de behandeling. Het is aan de vaste commissie om te bepalen hoe zij om wenst te gaan met het advies van de tijdelijke commissie en of zij extra tijd wil uittrekken om al dan niet te wachten op het advies van de tijdelijke commissie. De desbetreffende vaste commissie behoudt dan ook de volledige regie.

Wanneer de tijdelijke commissie een adviestraject start, informeert zij de desbetreffende vaste commissie hierover per brief. Het adviestraject bestaat vervolgens uit twee stappen. Tijdens een eerste procedurevergadering bespreekt de tijdelijke commissie een factsheet, waarin de relevante grondrechtelijke en constitutionele aandachtspunten van het wetsvoorstel zijn uitgewerkt. Op basis van dit factsheet kiest de tijdelijke commissie een richting voor haar advies. De staf werkt vervolgens de gekozen richting uit in een conceptadvies, dat tijdens een eerstvolgende procedurevergadering wordt besproken. Indien mogelijk stelt de tijdelijke commissie het conceptadvies tijdens deze eerstvolgende procedurevergadering vast, maar zo nodig bespreekt zij nog een aangepast conceptadvies tijdens een volgende procedurevergadering.

Deze procedurevergaderingen vinden tweewekelijks plaats. Om consensusvorming en een open dialoog te bevorderen, vergadert de tijdelijke commissie in beslotenheid. Agenda's, besluitenlijsten en vastgestelde adviezen worden na afloop van procedurevergaderingen openbaar gemaakt. Voor de uitvoering van haar taken heeft de tijdelijke commissie dezelfde instrumenten en bevoegdheden tot haar beschikking als de andere Kamercommissies.

Taken en werkwijze van de tijdelijke commissie

- Het doel van de tijdelijke commissie is om het debat over grondrechtelijke en constitutionele vraagstukken in de Kamer te faciliteren, en om het bewustzijn over de Grondwet en fundamentele rechten te vergroten;
- De tijdelijke commissie vormt met elf leden een brede afspiegeling van de Kamer;
- Advisering kan op verzoek van de vaste commissies of op eigen initiatief plaatsvinden (bij een zwaar dictum van de Raad van State);
- Vaste commissies behouden te allen tijde de regie over de behandeling van het wetsvoorstel.

De eerste ervaringen: cijfers en thema's

Cijfers

- De tijdelijke commissie heeft in de periode waarin zij actief was zeven adviezen uitgebracht, steeds binnen een tijdspanne van ongeveer vier weken;¹⁹
- Alle adviezen zijn uitgebracht op eigen initiatief, volgend op een zwaar dictum van de Raad van State;
- De adviezen waren gericht aan de vaste commissies voor J&V, OCW, VWS, A&M en LVVN;
- Zes wetsvoorstellen waren afkomstig van de regering. Ook heeft de tijdelijke commissie zich gebogen over één initiatiefwetsvoorstel;
- In drie gevallen heeft de tijdelijke commissie – ondanks een zwaar dictum – besloten géén adviestraject te starten, omdat in het advies van de Raad van State onvoldoende grondrechtelijke of constitutionele bezwaren naar voren kwamen.²⁰

Thema's

- De adviezen zien vaak op grondrechten die belangrijk zijn voor burgers uit de Grondwet of het EVRM: zo is het **recht op privacy** aan de orde in het advies over de Wet terugdringen schoolverzuim. In het advies over het initiatiefvoorstel dat het openbaar maken van beeldmateriaal van slachtoffers strafbaar stelt, was sprake van een botsing van dit recht met de **vrijheid van meningsuiting**.
- Ook het recht op **gelijke behandeling, eerbiediging van het gezinsleven** en op een **eerlijk proces** komen aan de orde, in de adviezen over de wetsvoorstellen Asielnoodmaatregelenwet en de Wet invoering tweestatusstelsel.
- Fundamentele rechten uit (wellicht) minder bekende verdragen komen ook aan bod. Denk bijvoorbeeld aan de **rechten van het kind** in de adviezen over de Asielnoodmaatregelenwet en de Wet invoering tweestatusstelsel, en de **rechten van personen met een handicap** in het advies over het wetsvoorstel over de vervanging abonnementstarief Wmo 2015.
- Ook heeft de tijdelijke commissie aandacht voor algemene rechtsbeginselen. In vier adviezen is aandacht geschonken aan het **rechtszekerheidsbeginsel**. Zie bijvoorbeeld het advies over het wetsvoorstel maatwerkaanpak PAS-projecten.
- Verder komt de – voor Nederland typerende – **vrijheid van onderwijs** terug in de adviezen over de wetsvoorstellen over de startprocedure b3-scholen en hardvochtigheden vso en pro, en over terugdringen schoolverzuim.
- Tot slot adviseert de tijdelijke commissie ook over institutionele bepalingen uit de Grondwet. Zie bijvoorbeeld het advies over het **primaat van de wetgever** bij het wetsvoorstel over terugdringen schoolverzuim en over de **rol en positie van het parlement als medewetgever** in het advies over het wetsvoorstel over de startprocedure b3-scholen en hardvochtigheden vso en pro.

¹⁹ De adviezen zijn te vinden op: <https://www.tweedekamer.nl/kamerleden-en-commissies/commissies/tijdelijke-commissie-grondrechten-en-constitutionele-toetsing-0>. Ten tijde van de vaststelling van dit verslag buigt de tijdelijke commissie zich nog over drie adviezen.

²⁰ Het betreft de wetsvoorstellen Wet werkelijk rendement box 3 (36748), de Wet integere bedrijfsvoering zorg- en jeugdhulpaanbieders (36686) en de Wet onverplichte tegemoetkoming onterechte afwijzing schuldregeling (36675).

4 Reflectie op de eerste ervaringen van de tijdelijke commissie

4.1 Reflectie op de uitgebrachte adviezen

Reflecterend op haar adviezen, ziet de tijdelijke commissie een aantal elementen terugkomen die erop zijn gericht Kamerleden handvatten te bieden voor het wegen van grondrechtelijke en constitutionele vraagstukken in een Kamerdebat. In deze paragraaf wordt stilgestaan bij de verschillende elementen van de adviezen en van de inhoud en ontvangst van de adviezen.

Juridisch kader

In haar adviezen schetst de tijdelijke commissie allereerst een overzicht van de belangrijkste grondrechtelijke of constitutionele aandachtspunten bij een wetsvoorstel, met daarbij het toepasselijke juridische kader. Per aandachtspunt wordt op een rij gezet aan welke voorwaarden moet worden voldaan wanneer het desbetreffende grondrecht wordt ingeperkt. Hiervoor kijkt de tijdelijke commissie, naast de Grondwet, naar het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie (het Handvest) en diverse andere internationale verdragen, zoals VN-verdragen. Ook ongeschreven rechtsbeginselen, nationale en internationale jurisprudentie en inzichten uit de rechtswetenschap worden in de adviezen meegenomen.

Voorbeeld uit het advies over de Asielnoodmaatregelenwet²¹:

"Uit artikel 6 EVRM volgt onder meer het recht op behandeling van een rechtszaak binnen een redelijke termijn. Het is aan staten om hun rechtssysteem zo in te richten dat de gerechten kunnen garanderen dat iedereen een finale beslissing kan verkrijgen binnen een redelijke termijn. Uit jurisprudentie van het EHRM volgt dat een grote werkachterstand geen rechtvaardiging vormt voor een te lange procedure."

Analyse toepassing juridisch kader

Na het schetsen van de grondrechtelijke en constitutionele aandachtspunten en het relevante toetsingskader, analyseert de tijdelijke commissie in haar adviezen hoe dit toetsingskader is toegepast door de regering dan wel initiatiefnemers. Een belangrijk element daarbij is de vraag hoe de voorgestelde inmenging in een grondrecht wordt gemotiveerd. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de vraag of de noodzaak en proportionaliteit van het voorstel afdoende zijn gemotiveerd.

Voorbeeld uit het advies over de Wet vervanging abonnementstarief Wmo 2015²²:

"Hoewel de regering bij de uitwerking van het besluit aandacht besteedt aan de verhouding met het VN-verdrag handicap, wordt hiermee niet voorzien in een beoordeling van het wetsvoorstel – waarin de meer fundamentele keuzes worden gemaakt – in het licht van het VN-verdrag handicap. In een brief aan de Kamer van 9 mei 2025 signaleert het College bovendien dat de regering niet alle gesignaleerde aandachtspunten ten aanzien van het wetsvoorstel heeft behandeld."

²¹ Kamerstukken II 2024/25, 36 704, nr. 11, p. 4-5.

²² Kamerstukken II 2024/25, 36 713, nr. 7, p. 4.

Analyse reactie op adviezen

Voordat een wetsvoorstel bij de Kamer wordt ingediend, heeft de Raad van State hierover geadviseerd. Daarnaast hebben ook andere adviesorganen zich veelal over het wetsvoorstel gebogen, zoals de Autoriteit Persoonsgegevens of het College voor de Rechten van de Mens. In haar adviezen biedt de tijdelijke commissie inzicht in de keuzes die de regering of de initiatiefnemer van een wetsvoorstel heeft gemaakt naar aanleiding van de adviezen van de Raad van State en andere adviesorganen. Wanneer een relevant advies niet (afdoende) lijkt te zijn geadresseerd, wijst de tijdelijke commissie hierop. De tijdelijke commissie brengt dus alleen advies uit over de voor de Kamer nog relevante constitutionele aandachtspunten.

Voorbeeld uit het advies over het initiatiefwetsvoorstel over het strafbaar stellen van het openbaar maken van beeldmateriaal van slachtoffers²³:

"De initiatiefnemers [van het wetsvoorstel] hebben dit advies [van de Raad van State] niet opgevolgd. De initiatiefnemers vinden het van belang dat ook de omgevingskenmerken onderdeel kunnen zijn van de strafbaarstelling. Zij menen dat ook sprake kan zijn van een grove privacyschending wanneer het slachtoffer voor nabestaanden herkenbaar is aan de hand van de context, bijvoorbeeld bij beeldmateriaal van een ernstig auto-ongeluk."

Eigenstandige aandachtspunten

Ook kan het voorkomen dat er nieuwe ontwikkelingen in een wetstraject zijn, nadat het wetsvoorstel al is ingediend bij de Kamer. Wanneer deze ontwikkelingen zien op grondrechtelijke of constitutionele aspecten, verwerkt de tijdelijke commissie deze in haar adviezen. Praktijkvoorbeelden hiervan zijn wetenschappelijke papers die zijn opgevraagd door de desbetreffende vaste commissie,²⁴ een ontwerpbesluit bij een wetsvoorstel die de minister met de Kamer heeft gedeeld,²⁵ of wijzigingen die zijn doorgevoerd in een wetsvoorstel nadat het bij de Kamer is ingediend.²⁶ Tot slot noemt de tijdelijke commissie – waar relevant – ook andere eigenstandige grondrechtelijke of constitutionele aandachtspunten in haar adviezen, bijvoorbeeld over rechtszekerheid of de verantwoordelijkheid van de wetgever voor wetgeving die in overeenstemming is met grondrechten.²⁷

Voorbeeld uit het advies over de wet maatwerkaanpak PAS-projecten²⁸:

"In de Omgevingswet is aan de minister en provincies de opdracht gegeven om te legaliseren (en na invoering van onderhavig wetsvoorstel: om te zorgen voor het bieden van oplossingen), expliciet uit een oogpunt van rechtszekerheid. De tijdelijke commissie ziet daarin aanleiding om de opmerkingen in het advies van de Raad van State bij dit wetsvoorstel, namelijk dat er geen zicht is op een oplossing en er onzekerheid is over handhaving, te plaatsen in de sleutel van de rechtszekerheid."

²³ Kamerstukken II 2024/25, 36 381, nr. 8, p. 4.

²⁴ Zie het advies over het wetsvoorstel maatwerkaanpak PAS-projecten: Kamerstukken II 2024/25, 36755, nr. 10, p. 3-4.

²⁵ Dit was het geval bij het advies over de Wet vervanging abonnementstarief Wmo 2015; Kamerstukken II 2024/25, 36 713, nr. 7, p. 4.

²⁶ Zie bijvoorbeeld het advies bij het wetsvoorstel Wet terugdringen schoolverzuim: Kamerstukken II 2024/25, 36663, nr. 7, p. 3.

²⁷ Dit is bijvoorbeeld het geval in de adviezen over het wetsvoorstel maatwerkaanpak PAS-projecten (Kamerstukken II 2024/25, 36755, nr. 10, p. 2), respectievelijk het wetsvoorstel Asielnoodmaatregelenwet (Kamerstukken II 2024/25, 36704, nr. 11, p. 1-2) en het wetsvoorstel Tweestatusstelsel (Kamerstukken II 2024/25, 36703, nr. 21, p. 1-2).

²⁸ Kamerstukken II 2024/25, 36755, nr. 10, p. 2.

Aanbevelingen voor de verdere behandeling van een wetsvoorstel

Op basis van haar analyse komt de tijdelijke commissie uiteindelijk tot aanbevelingen aan de vaste commissies en de Kamer. Zo wijst de tijdelijke commissie in verschillende adviezen op het belang van een zorgvuldige belangenafweging wanneer grondrechten in het geding zijn.²⁹ Ook doet de tijdelijke commissie in een aantal adviezen concrete, procesmatige aanbevelingen om zo besluitvorming over grondrechtelijke of constitutionele aspecten te faciliteren. Te denken valt aan aanbevelingen om een specifieke uitvoeringsinstantie te bevragen of om documentatie op te vragen ten behoeve van de verdere wetsbehandeling.

Voorbeeld uit het advies over de Wet terugdringen schoolverzuim³⁰:

"De tijdelijke commissie geeft de leden in overweging om bij de regering na te gaan waarom het nodig is dat ook een individuele minister de mogelijkheid krijgt om regels te stellen over het delen van verzuiminformatie."

Reflecterend op haar eerste zeven adviestrajecten, ziet de tijdelijke commissie dat haar adviezen een actieve bijdrage leveren aan een systematische en grondige behandeling van wetsvoorstellen in de Kamer. De adviezen bieden handvatten voor de (verdere) behandeling van grondrechtelijke en constitutionele vraagstukken in de vaste commissies. Ook zorgt de tijdelijke commissie ervoor dat de Kamer haar kennis en expertise van de Grondwet en grondrechten verder kan opbouwen, verdiepen en verbreden.

4.2 Reflectie op de ontvangst van de adviezen

De zeven adviezen die de tijdelijke commissie heeft uitgebracht, beslaan zeer diverse onderwerpen en zijn gericht aan verschillende vaste commissies. In zes van de zeven adviestrajecten had de desbetreffende vaste commissie al verslag uitgebracht toen het advies van de tijdelijke commissie werd aangeboden. Dit is te verklaren doordat de tijdelijke commissie na de start van een adviestraject minimaal twee procedurevergaderingen - en dus vier weken - nodig heeft voor het uitbrengen van een advies. De vaste commissies stellen doorgaans een termijn van drie weken voor het leveren van inbreng voor het verslag.

Na ontvangst van de adviezen, hebben de vaste commissies van VWS en A&M bij drie wetsvoorstellen gevraagd om een reactie van de regering op het advies van de tijdelijke commissie in een (nadere) nota naar aanleiding van het verslag. Ook heeft de vaste commissie van A&M in twee gevallen een uitvoeringsinstantie gevraagd te reflecteren op de uitgebrachte adviezen. De vaste commissies van OCW en VWS besloten bij drie wetsvoorstellen om de uitgebrachte adviezen te betrekken bij de plenaire behandeling. Deze behandeling moet ten tijde van het schrijven van dit verslag nog plaatsvinden. Het feit dat er in de vaste commissies in verschillende vormen opvolging is gegeven aan de uitgebrachte adviezen, ziet de tijdelijke commissie als indicatie dat de desbetreffende

²⁹ Zie de adviezen over het wetsvoorstel Asielnoodmaatregelenwet (Kamerstukken II 2024/25, 36704, nr. 11, p. 2) en het wetsvoorstel Tweestatusstelsel (Kamerstukken II 2024/25, 36703, nr. 21, p. 2) en het advies over het wetsvoorstel Wet startprocedure b3-scholen en hardvochtigheden vso en pro (Kamerstukken II 2024/25, 36745, nr. 5, p. 4).

³⁰ Kamerstukken II 2024/25, 36 663, nr. 7, p. 3.

adviezen positief zijn ontvangen. Ook leidt de tijdelijke commissie hieruit af dat de timing van de adviezen – ook wanneer de adviezen gereed zijn na het vaststellen van het verslag bij een wetsvoorstel – voor de vaste commissies in de praktijk goed werkbaar is.

4.3 Reflectie op de informerende en aanjagende rol

De tijdelijke commissie heeft in de periode waarin zij actief was, ook aandacht gegeven aan haar informerende en aanjagende rol binnen de Kamer om het bewustzijn en de aandacht voor de Grondwet en grondrechten bij Kamerleden en medewerkers te vergroten. Zo is de tijdelijke commissie van start gegaan met het inplannen van gesprekken met diverse adviescolleges binnen het wetgevingsproces. In dit kader heeft er op 16 juni 2025 een constructief gesprek plaatsgevonden met de Afdeling advisering van de Raad van State over de werkwijze van de Afdeling en de adviezen van de tijdelijke commissie. Voorgenomen andere gesprekken hebben – door de val van het kabinet – geen doorgang gevonden. Ook zijn er voorbereidingen getroffen voor het organiseren van een ontbijtbijeenkomst voor alle Kamerleden en werd er gewerkt aan een cursus over “grondrechten en constitutionele toetsing” voor alle Kamerleden en fractiemedewerkers. De tijdelijke commissie heeft deze voorbereidingen gepauzeerd met het oog op de aankomende verkiezingen.³¹

4.4 Ontwikkelperspectieven

De tijdelijke commissie is ingesteld om in de Kamer een andere vorm van constitutionele toetsing te beproeven: in een (horizontale) tijdelijke commissie in plaats van (verticaal) in de vaste commissies. Het doel hiervan is om de rol van de Kamer te versterken bij het beoordelen of wetsvoorstellen in overeenstemming zijn met de Grondwet en fundamentele rechten. Door de korte periode waarin de tijdelijke commissie actief is geweest, heeft zij nog niet de gelegenheid gehad om volledig in haar rol te groeien. Zo zijn er zeven adviezen uitgebracht en hebben zodoende nog niet alle vaste commissies adviezen ontvangen. Ook hebben de vaste commissies nog geen verzoeken gedaan aan de tijdelijke commissie om advies.

Indien de Kamer besluit een vervolg te geven aan de tijdelijke commissie, ziet zij mogelijkheden voor de verdere ontwikkeling van haar werkwijze. Aan de hand van verdere ervaringen met haar adviserende taak, kan worden gekeken of de tijdelijke commissie haar werkwijze verder kan verfijnen, om zo de vaste commissies nog beter te faciliteren. Zo kan er worden bekeken in hoeverre er binnen de vaste commissies behoefte bestaat aan (nog) meer praktische aanbevelingen en suggesties voor de verdere behandeling van een wetsvoorstel. Daarnaast kunnen desgewenst ook andere werkvormen worden verkend, zoals het betrekken van wetenschappers.

Naast advisering over wetsvoorstellen, kan verder worden nagedacht over de concrete invulling van adviesverzoeken over amendementen, de motivering van de weigering van inlichtingen (artikel 68 Grondwet) of Europese wetgevingsvoorstellen. Zo kan een eigen

³¹ Er wordt gezien of het, gelet op de aanstaande verkiezingen op 29 oktober, opportuun is om alsnog een cursus ‘Grondrechtelijke en constitutionele toetsing’ te verzorgen voor nieuwe Kamerleden en fractiemedewerkers.

grondrechtelijk en constitutioneel afwegingskader worden ontwikkeld, zodat de adviesrol van de tijdelijke commissie meer gestructureerd en inzichtelijker wordt. Naar aanleiding van het advies van de Raad van State³² kan worden nagedacht over een geschikte selectie van amendementen, om adviesverzoeken hierover te stroomlijnen. Ook zou een model kunnen worden uitgewerkt op basis waarvan de tijdelijke commissie de Kamer kan adviseren over de motivering die de regering geeft wanneer zij weigert inlichtingen te verstrekken aan de Kamer (artikel 68 Grondwet). Tot slot kunnen ook de ideeën die al zijn uitgewerkt in het kader van de informerende en aanjagende rol – zoals de ontbijtbijeenkomst, de cursus voor Kamerleden en medewerkers en de gesprekken met adviesorganen – direct ter hand worden genomen wanneer wordt besloten een vervolg te geven aan de tijdelijke commissie.

Reflectie op de eerste ervaringen van de tijdelijke commissie

- De tijdelijke commissie signaleert dat haar adviezen een actieve bijdrage leveren aan een systematische en grondige behandeling van wetsvoorstellen in de Kamer;
- Zij bieden handvatten voor de (verdere) behandeling van grondrechtelijke en constitutionele vraagstukken in de vaste commissies;
- Zo schetsen de adviezen het toepasselijke juridische kader, geven zij inzicht in de manier waarop de regering is omgegaan met de adviezen van de Raad van State en andere adviesorganen. Ook bevatten zij eigenstandige aandachtspunten en concrete aanbevelingen voor de leden in de vaste commissies;
- De tijdelijke commissie vervult hiermee een faciliterende rol ten behoeve van de vaste commissies en de Kamer. Ook bouwt zij ten behoeve van de Kamer kennis en expertise op;
- In de vaste commissies is in verschillende vormen opvolging gegeven aan de uitgebrachte adviezen. De tijdelijke commissie beschouwt dit als positief signaal;
- Indien wordt besloten de werkzaamheden voort te zetten, ziet de tijdelijke commissie mogelijkheden om haar advieswerk verder te verfijnen en ontwikkelen.

³² Brief-advies Afdeling Advisering Raad van State, Amendementen en wetgevingskwaliteit, 24 april 2025.

5 Mogelijke vervolgstappen en advies

De tijdelijke commissie onderstreept dat er verschillende manieren zijn om grondrechtelijke en constitutionele toetsing binnen de Kamer vorm te geven. Het is aan de Kamer om hierover een besluit te nemen. Om deze besluitvorming te faciliteren, wordt hieronder een drietal mogelijke vervolgstappen geschetst met aansluitend een advies.

Optie 1 – De werkzaamheden van de tijdelijke commissie eindigen

Een eerste mogelijkheid is om de werkzaamheden van de tijdelijke commissie te laten eindigen met het aflopen van de huidige parlementaire periode. Vaste commissies geven in dit scenario zelf invulling aan de beoordeling en toetsing van grondrechtelijke en constitutionele aspecten bij wetsvoorstellen, zonder de op de Kamer toegesneden adviezen van de tijdelijke commissie. Wanneer de voorkeur uitgaat naar dit scenario, ligt het in de rede de vaste commissies op dit punt beter te faciliteren. De aanleiding voor het instellen van de tijdelijke commissie was immers de constatering dat er in de vaste commissies nog te weinig aandacht voor constitutionele aspecten van wetgeving was, ondanks eerdere voornemens om hieraan meer aandacht te besteden in reactie op het voorstel van de leden Taverne en Van der Staaij in 2017.

Optie 2 - Doorstart als tijdelijke commissie

Een tweede mogelijkheid is om binnen de Kamer meer ervaring op te doen met de horizontale adviesrol en een doorstart te maken als tijdelijke commissie. Wanneer de voorkeur uitgaat naar dit scenario, kan de Kamer daartoe eenvoudig besluiten: het mandaat van de huidige tijdelijke commissie biedt hiervoor een solide basis, evenals de werkwijze die de afgelopen periode is opgezet.³³ De nieuwe tijdelijke commissie neemt in deze optie de reflecties en ontwikkelperspectieven uit dit verslag ter hand bij het verder verfijnen van haar werkwijze. Wat betreft de tijdspanne kan wederom worden gedacht aan de zittingsduur van de (nieuwe) Kamer, zodat de Kamer zich in de gelegenheid stelt om gedurende vier jaar verdere ervaring op te doen. Die ervaring kan vervolgens worden meegewogen in besluitvorming over de vraag hoe de Kamer voor de lange termijn invulling wil geven aan de gewenste versterking van haar controlerende en medewetgevende taak.

Optie 3 – Verankeren als vaste commissie

Een derde mogelijkheid is om de tijdelijke commissie op basis van de opgedane ervaringen te verankeren in een vaste commissie. In dit scenario kan – nadat de Kamer een aantal jaar verdere ervaring heeft opgedaan met de horizontale adviesrol – een evaluatie plaatsvinden, om zo de werkwijze van de vaste commissie gaandeweg verder te verfijnen. Wanneer de voorkeur uitgaat naar dit scenario, dient het Reglement van Orde te worden aangepast vanwege de instelling van een nieuwe vaste commissie.

Advies

De Kamer heeft een belangrijke verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat wetgeving in overeenstemming is met de Grondwet en fundamentele rechten. Deze verantwoordelijkheid is, mede gelet op het huidige rechterlijke toetsingsverbod,

³³ Kamerstukken II 2024/25, 36642, nr. 1.

nadrukkelijk belegd bij de wetgever.³⁴ Binnen de Kamer wordt al geruime tijd nagedacht over de effectieve invulling van deze taak. Zo argumenteren de leden Taverne (VVD) en Van der Staaij (SGP) in 2017 dat extra aandacht voor de toetsende rol van de Tweede Kamer in het wetgevingsproces op zijn plaats is, waarbij zij voorstellen een Algemene Commissie voor Constitutionele Zaken in te stellen. Alhoewel de Kamer het indertijd eens is met het idee om (meer) aandacht te besteden aan de grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving, besluit zij dit voorstel niet over te nemen. In plaats daarvan wordt besloten de rol van de vaste commissies op dit vlak te versterken.

De afgelopen jaren is er opnieuw in toenemende mate aandacht voor constitutionele toetsing, onder meer in reactie op het toeslagenschandaal. Los van de discussie over toetsing van wetgeving *achteraf* aan de Grondwet door *de rechter*, gaat het hierbij juist om het belang van toetsing van wetgeving *vooraf* door *de Kamer*. Diverse parlementaire onderzoeken en zelfreflecties stellen dat constitutionele toetsing binnen de Kamer meer aandacht verdient. Zo wordt de Kamer aanbevolen om systematische aandacht te hebben voor de constitutionnalité van wetgeving en om wetsvoorstellen meer gestructureerd en verdiepend te behandelen.³⁵ De tijdelijke commissie vindt het daarom in de eerste plaats van belang *dat* de Kamer deze toetsende rol effectief oppakt. In de praktijk kan dit op verschillende manieren gebeuren.

In de afgelopen maanden heeft de Kamer ervaring kunnen opdoen met een nieuwe werkwijze. Via haar adviezen vervulde de tijdelijke commissie een horizontale adviesrol richting de vaste commissies voor het wegen van grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving. Vanwege de vervroegde verkiezingen loopt het mandaat van de tijdelijke commissie eerder ten einde. Dit heeft tot gevolg dat de Kamer slechts beperkt ervaring heeft kunnen opdoen met de horizontale werkwijze. In dit verband merkt de tijdelijke commissie op dat bij haar instelling is benadrukt dat zij de gelegenheid zou moeten krijgen om in haar rol te groeien.³⁶ Soortgelijke commissies in andere parlementen hebben hun positie ook gedurende een periode van meerdere jaren opgebouwd.³⁷

Op basis van haar reflecties meent de tijdelijke commissie dat haar adviezen een actieve bijdrage leveren aan de gewenste versterking van de medewetgevende rol van de Kamer, namelijk het beoordelen van grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving. Zo zijn de adviezen van de tijdelijke commissie specifiek gericht aan de Kamer, lichten zij grondrechtelijke en constitutionele aandachtspunten uit en zien zij op het definitieve wetsvoorstel zoals dat is ingediend bij de Kamer. Hiermee verschillen de adviezen van de tijdelijke commissie van andere adviezen die de Kamer tot haar beschikking heeft: die zijn gericht aan de regering, zijn breder ingestoken en zien op een eerdere versie van het wetsvoorstel. Ook kan de tijdelijke commissie goed inzichtelijk maken welke punten voor de Kamer concreet nog van belang zijn, doordat zij adviseert

³⁴ Een vergelijkbare gedachte ligt besloten in het EVRM: uit het subsidiariteitsbeginsel volgt dat de nationale wetgever de primaire verantwoordelijkheid heeft om ervoor te zorgen dat wetgeving in overeenstemming is met de fundamentele rechten uit het verdrag. Het subsidiariteitsbeginsel is op grond van het 15^e Protocol toegevoegd aan de preambule van het EVRM.

³⁵ Zie paragraaf 2.2. van dit verslag.

³⁶ Verslag Werkgroep tijdelijke commissie grondrechten en constitutionele toetsing, 4 oktober 2024, p. 4.

³⁷ Verslag Werkgroep tijdelijke commissie grondrechten en constitutionele toetsing, 4 oktober 2024, p. 4.

gedurende de Kamerbehandeling van een wetsvoorstel. Hierdoor kan zij eigenstandige punten meegeven en gericht suggesties doen aan de leden in de vaste commissies.

Nu de Kamer meerdere jaren ervaring heeft opgedaan met het verticale model - het behandelen van grondrechtelijke en constitutionele aandachtspunten in de vaste commissies - ligt het in de rede dat de Kamer zichzelf ook de gelegenheid biedt een aantal jaar ervaring op te doen met de horizontale adviesrol van de tijdelijke commissie. Die verdere ervaring kan vervolgens worden meegewogen in besluitvorming over de vraag hoe de Kamer voor de lange termijn de aandacht voor grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving wil versterken. De tijdelijke commissie adviseert dan ook te kiezen voor optie 2 en een doorstart te maken als tijdelijke commissie voor een nieuwe parlementaire periode, met het mandaat zoals dat is vastgelegd in het huidige instellingsbesluit. De tijdelijke commissie merkt hierbij op dat de afgelopen periode al is geïnvesteerd in een werkwijze en extra ondersteuning, zodat de werkzaamheden eenvoudig kunnen worden voortgezet.

De tijdelijke commissie adviseert te kiezen voor optie 2:

- Diverse parlementaire onderzoeken en zelfreflecties onderstrepen het belang van een zorgvuldige weging van grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving door de Kamer;
- Dit kan op verschillende manieren plaatsvinden. De tijdelijke commissie hecht er in de eerste plaats waarde aan *dat* de Kamer deze taak effectief oppakt;
- Op basis van haar reflecties meent de tijdelijke commissie dat haar adviezen een actieve bijdrage leveren aan de gewenste versterking van de medewetgevende rol van de Kamer, namelijk het beoordelen van grondrechtelijke en constitutionele aspecten van wetgeving;
- Gezien de korte werkzame periode van de tijdelijke commissie ligt het in de rede dat de Kamer de gelegenheid neemt meer ervaring op te doen met deze horizontale adviesrol;
- Daarom adviseert de tijdelijke commissie de Kamer om een doorstart te maken als tijdelijke commissie voor een nieuwe parlementaire periode, met het mandaat zoals dat is vastgelegd in het huidige instellingsbesluit;
- Die verdere ervaring kan vervolgens worden meegewogen in nadere besluitvorming over de vraag hoe de Kamer op de lange termijn het beste invulling kan geven aan haar controlerende en medewetgevende taak.